

सम्प्रेषण

वार्षिक पत्रिका

प्रकाशक
सम्प्रेषण परिवार
नेपाली भाषा शिक्षा विभाग
त्रिवि., कीर्तिपुर

त्रिशतु श्री भीमारायण रेणुक्यलाइ त्रिशतुप्रति उष्टुर

सम्प्रेषण

प्रधान सम्प्रेषण
त्रिशतु

वर्ष : २

अड्क : २

२०६१/६२

संस्करक

भोजराज दुंगेल

प्रमुख, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग

सल्लाहकाल

प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी

प्रा.डा. रामचन्द्र लम्साल

प्रा.डा. केदरप्रसाद शर्मा

डा. पारसमणि भण्डारी

प्रधान सम्पादक

नवीन भावुक

सम्पादक

कृष्णप्रसाद ज्ञावाली

दीपिका शर्मा

कृष्णराज जैशी

करुणा बराल

मीनप्रसाद अधिकारी

सहसम्पादक

सुष्मा आचार्य

राधा भट्टराई

रामजी आचार्य 'देउराली'

द्वारिकाप्रसाद भण्डारी 'सागर'

लोकेन्द्रबहादुर धामी

कार्यकाली सम्पादक

गीता श्रेष्ठ

बन्दुराज अधिकारी

अशोककुमार न्यौपाने

इन्द्र बम 'धायल'

दिव्यकला अधिकारी

व्यवस्थापन संयोजक

क्षेत्रबहादुर कार्की (शशी)

अर्थ संयोजक

विमला थापा

विषयसूची

सामान्य तथा प्रायोगिक भाषाविज्ञान

१.	भाषिक आगमन	भोजराज दुगेल	१
२.	संरचनात्मक अर्थविज्ञान : केही चर्चा	डा. हेमाङ्गराज अधिकारी	१८
३.	नेपालको भाषिक स्थिति	डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी	२४
४.	भाषिक अध्ययन परम्परामा नेपालीका भाषिका	डा. रामचन्द्र लम्साल	३१
५.	सदृक्थन विश्लेषण : एक प्रारम्भिक परिचय	डा. गोविन्दराज भट्टराई	४१
६.	दोस्रो भाषा प्राप्तिसम्बन्धी अनुकल्पनाहरू	महेश्वर न्यौपाने	५१
७.	अनुवाद र यसका प्रकार	माधवप्रसाद पौडेल	८१
८.	ध्वनिपरिवर्तनका कारण र प्रक्रिया	जीवेन्द्रदेव गिरी	९२
९.	नेपाली भाषामा ध्वनिपरिवर्तनका दिशा : एक चर्चा	षडानन्द पौडेयाल	१२५
१०.	रूपान्तरण व्याकरण : स्थापना, विकास र मान्यताहरू	विष्णुप्रसाद शर्मा	१२९
११.	भाषिक भगोल	गणेशबहादुर बोहरा	१४२
१२.	भाषिक परिवर्तन र यसका कारणहरू	गीता श्रेष्ठ	१५०

भाषाशिक्षण

१३.	मातृभाषाको शिक्षण : नेपालीका सन्दर्भमा	डा. चूडामणि बन्धु	१२
१४.	विद्यावारिधि शोधसार	डा. पारसमणि भण्डारी	५४
१५.	नेपाली भाषाशिक्षणमा पाठ्यपुस्तकको उपयोगिता	डा. माधवप्रसाद आचार्य	६४
१६.	पठनीयता : सिद्धान्त र मूल्यांकन पद्धति	राजेन्द्र पौडेल	७७
१७.	पाठ्यवस्तु चयन र भाषाशिक्षण	शेषकान्त पाण्डेय	१४०
१८.	भाषाशिक्षणमा विद्यार्थीकेन्द्रित विधिको महत्त्व	कृष्णराज जैशी	१५३
१९.	विद्यार्थी मूल्यांकनमा देखिएका कठिनाइ र समाधानका उपायहरू	बन्दुराज अधिकारी	१८७
२०.	भाषाशिक्षणमा शिक्षण सामग्रीको प्रभावकारिता	लक्ष्मण न्यौपाने	१९७
२१.	परम्परागत भाषापाठ्यपुस्तक र आधुनिक भाषापाठ्यपुस्तकबीच भिन्नता	खेमु आचार्य	२०१
२२.	शब्दभण्डार शिक्षणको आवश्यकता र त्यसमा वातावरणको प्रभाव	निर्मला भण्डारी	२०७
२३.	नेपाली भाषामा उखान-टुकाको प्रयोग : एक विश्लेषण	विद्या रेग्मी	२२१
२४.	नेपाली भाषाशिक्षणको आवश्यकता	संगीता घिमिरे	२३१

समीक्षा / समालोचना

२५.	'शाकुन्तल' महाकाव्यको किनारै किनार दुल्दा	डा. वासुदेव त्रिपाठी	५
२६.	'अश्वत्थामा' गीतिनाटकको अधिविवेचन	भानुभक्त पोखरेल	४४
२७.	विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा मनोविश्लेषणात्मक प्रविधि / पद्धति : एक टिपोट	डा. खेमनाथ कोइराला 'बन्धु'	५८
२८.	उत्तरआधुनिकतावाद : प्रवृत्ति र प्रयोग	डा. रामनाथ ओभाना	१०१
२९.	राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यमा वर्णविन्यासवक्रताको प्रयोग	केशवराज पोखरेल	१०८
३०.	अतियथार्थवाद र लड्गाडाको साथी उपन्यास	यादव लामिछाने	११५
३१.	गुरुप्रसाद मैनाली र उनको 'अभागी' कथा	कुश्मला भट्टराई	१३४
३२.	निबन्धकार भैरव अर्याल र उनको 'केही राष्ट्रिय रोग' : एक अनुसन्धान' निबन्धको विश्लेषण	सुरेन्द्रकुमार बम	१४४

३३.	प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशको सरसरी परिक्रमा गर्दा	नवीन भावुक र कृष्ण ज्ञवाली	१४८
३४.	विभिन्न कोणाबाट बुहार्तन एकाङ्गीलाई नियाल्दा	करुणा बराल	१६३
३५.	खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय र यसका तत्त्वहरू	राधा भट्टराई	१६६
३६.	महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र उनको 'सुलोचना'		
३७.	महाकाव्यको कथासार	द्वारिकाप्रसाद भण्डारी 'सागर'	१७२
३८.	प्रकृति काव्यका रूपमा 'ऋतुविचार' खण्डकाव्य : एक भलक	लोकेन्द्र धार्मी	१८४
३९.	कवि माधव घिमिरे र उनको 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यको विश्लेषण	अशोककुमार न्यौपाने	१९०
४०.	पारिजातका औपन्यासिक प्रवृत्ति तथा 'शिरीषको फूल'		
४१.	उपन्यासमा अस्तित्ववाद : एक चर्चा	क्षेत्रबहादुर कार्की 'शशी'	१९३
४२.	हास्यव्यङ्ग्य निबन्धको विकास	देवशरण यादव	२०३
४३.	'मैले नजन्माएको छोरो' कथामा वात्सल्यभाव	कटक रावल	२०५
४४.	बौद्धिकता र मानवताका रूपमा 'आगो र पानी' खण्डकाव्य	दुर्गागौरव डी.सी	२०९
४५.	'मुटुको व्यथा' नाटकमा त्रिकोणात्मक प्रेमसम्बन्ध	मीनप्रसाद अधिकारी	२१३
४६.	डेरिडा : विनिर्माणवाद र साहित्य सिद्धान्त	इन्द्र बम 'घायल'	२१६
४७.	नाटककार विजय मल्ल र 'बौलाहा काजीको सपना'मा बैचारिक पक्ष	दिव्यकला अधिकारी	२१९
४८.	गजल : परिधीय मोडबाट परिचय	मातृका पल्लव र निर्मल निराज	२२३
४९.	खण्डकाव्यकार घिमिरे र उनको 'राजेश्वरी'		
५०.	खण्डकाव्यमा राष्ट्रिय चिन्तन	लक्ष्मी आचार्य (पौडेल)	२२७
५१.	अगमसिंह गिरी र उनको 'नचिनिने भएछौ' कविताको विवेचना	जमुना अर्याल	२२९

अनुसन्धान तथा भाषिक गतिविधि

५२.	भाषिक शोध प्रस्तावको ढाँचा : एक चिनारी	डा. केदारप्रसाद शर्मा	३६
५३.	नेपाली भाषा र साहित्यको विकासका पक्षमा भएका केही उल्लेख्य आन्दोलनहरू	दीपिका शर्मा र विमला थापा	१५६
५४.	प्राककल्पनाको परिचय र शैक्षिक अनुसन्धानमा यसको महत्त्व	सुम्मा आचार्य	१६९
५५.	अनुसन्धान गर्दा ध्यानदिनुपर्ने कुराहरू	रामजी आचार्य 'देउराली'	१७७
५६.	नेपाली भाषा शिक्षा विभागबाट स्नातकोत्तर (एम.एड.)		
५७.	उपाधिका लागि स्वीकृत गरिएका शोधपत्रहरूको सूची	दिपकबाबु निरौला	२३३

सिर्जनात्मक र अन्य लेख-रचनाहरू

१	नेपालको शिक्षा नीति कुन दिशातिर ?	डा. हेमाङ्गराज अधिकारी	१३७
२	मेरो कल्पना	वीरबहादुर सार्की 'विरही'	१९९
३	गजल	पवित्रा खनाल	४
४	नेपाल आमा (कविता)	शशी गजुरेल	३५
५	कविता	बेखालाल महर्जन	३५
६	निद हराएको ओछ्यान (कविता)	पार्वती पहारी 'तुफान'	५७
७	घाँस कुमारीलाई चिठी (कविता)	हेमन्त विवश	१०७
८	गजल	सरिता थापा	११४
९	साँच्चै अब म विद्रोह ... (कविता)	विक्रम विवश	१३९
१०	कविता	शान्ता देवकोटा	१३९
११	कविता	विमला आचार्य	१४३

नेपालको भाषिक स्थिति

- डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव* र भीमनारायण रेमी*

१. पृष्ठभूमि

नेपाल भाषिक र सांस्कृतिक विविधता भएको मुलुक हो । २०५८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा ९२ भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोलिन्छन् । त्यसबाहेक थुपै भाषाहरूलाई प्रमाणको अभावमा 'अज्ञात' (unknown) शीर्षकभित्र राखिएको छ । भौगोलिक आकारका तुलनामा यति ठूलो भाषिक विविधता महत्वपूर्ण कुरा हो । देशको भाषिक स्थितिको अध्ययन-विश्लेषण गरिनु भाषावैज्ञानिक अध्ययन र भाषायोजनाका लागि महत्वपूर्ण हुन आउँछ । भाषा सामाजिक संरचनाको एउटा महत्वपूर्ण सूचक भएकाले भाषाको अध्ययन-विश्लेषणले मुलुकको सामाजिक संरचनाको अध्ययन गर्न पनि मद्दत गर्छ ।

नेपालमा धेरैजसो फरकफरक मातृभाषा भएको व्यक्तिहरू एकै ठाउँमा बसेको स्थिति पाइन्छ । सहरी क्षेत्रमा यो स्थिति अझ बढी छ । यस्तो अवस्थामा फरक मातृभाषीबीच अर्थिक-सामाजिक र अन्तर्वैयक्तिक सम्बन्धका विविध क्षेत्रमा सञ्चार र अन्तर्क्रियाको आवश्यकता पर्नु स्वाभाविकै छ । यस्तो अवस्थामा तिनीहरूबीच सम्पर्कका लागि एउटा सम्पर्क भाषा (lingua franca) को आवश्यकता पर्दछ । नेपालमा केही भाषाहरूको प्रयोग दोस्रो भाषाका रूपमा पनि भएको पाइएको छ ।

शिक्षा, प्रशासन, सञ्चार आदि क्षेत्रमा नेपालीको प्रयोगका कारणले पनि नेपालीबाहेकका मातृभाषीहरूले नेपाली सिक्नुपर्ने हुन्छ । यसको परिणामस्वरूप नेपाली समाजमा दुई भाषाको प्रयोग हुने स्थिति द्विभाषिकता र दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग हुने स्थिति बहुभाषिकता देखिन्छ । द्विभाषिकता/बहुभाषिकताको यस्तो स्थितिवाट हरेक नेपालीले मातृभाषाका रूपमा एउटा भाषा अनिवार्य रूपमा प्रयोग गर्ने र दोस्रो भाषाका रूपमा अर्को एउटा वा एकभन्दा बढी भाषा ऐच्छिक रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको स्थिति देखिन्छ ।

यस लेखमा मूलतः नेपालका मातृभाषाहरू र दोस्रो भाषाका सन्दर्भमा नेपालको भाषिक स्थितिवारे चर्चा गरिएको छ ।

२. मातृभाषाहरू

नेपालको जनगणना २०५८ अनुसार नेपालमा ९२ मातृभाषाहरू छन् । यहाँ

तिनको पहिचान, पारिवारिक सम्बन्ध, वितरण र जातीयताबाटे क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

२.१ पहिचान

नेपालका मातृभाषाहरूको पहिचान वा निर्धारणको प्रयास विभिन्न समयमा विभिन्न व्यक्ति र संस्थावाट हुदै आएको छ । जनगणनाहरूमा चाहिँ २००९/११ देखि हरेक जनगणनामा भाषिक स्थितिलाई समावेश गरिएको छ । उक्त जनगणनाहरूमा मातृभाषाहरूको सङ्ख्या भने फरकफरक रहेको छ । तिनमा 'अन्य' (other), 'अज्ञात' र 'उल्लेख नभएको' (not stated) भनिएकालाई छाडेर भाषाहरूको सङ्ख्या ४४ (२००९/११), ३६ (२०१८), १७ (२०२८), १८ (२०३८), ३२ (२०४८) र ९२ (२०५८) रहेको छ (गुरुड, २००२:३७) । २०५८ को जनगणनामा १,६८,३४० वक्ताहरू - कुल जनसङ्ख्याको ०.७४% - ले बोल्ने केही भाषाहरू 'अज्ञात' शीर्षकभित्र परेका छन् । जनगणना २०५८ मा देखिएका भाषाहरू यसप्रकार छन् :

नेपाली (४८.६१), मैथिली (१२.३०), भोजपुरी (७.५३), थारू (डगौरा/राना) (५.८६), तामाङ (५.१९), नेवार (३.६३), मगर (३.३९), अवधी (२.४७), वान्तवा (१.६३), गुरुड (१.४९), लिम्बू (१.४७), बज्जिका (१.०५), उर्दू (०.७७), राजवंसी (०.५७), शेर्पा (०.५७), हिन्दी (०.४७), चाम्लिङ (०.१९), सन्थाली (०.१८), चेपाड (०.१६), दनुवार (०.१४), झाँगड/धाँगड (०.१३), सुनुवार (०.१२), बाङ्गला (०.१०), मारवाडी (राजस्थानी) (०.१०), माझी (०.१०), थामी (०.०८), कुलुड (०.०८), धिमाल (०.०८), अङ्गिका (०.०७), याक्खा (०.०६), थुलुड (०.०६), साडपाड (०.०५), भुजेल/खवास (०.०५), दराइ (०.०४), खालिड

* प्राध्यापक तथा प्रमुख, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, त्रिवि., कीर्तिपुर ।

* नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि., कीर्तिपुर ।

(०.०४), कुमाल (०.०३), थकाली (०.०३), छन्त्याल/छन्तेल (०.०३), नेपाली साङ्गेतिक भाषा (०.०३), तिब्बती (०.०२), दुमी (०.०२), जिरेल (०.०२), वाम्बुले/उम्बुले (०.०२), पुमा (०.०२), ह्योल्मो (०.०२), नाञ्चिरिड (०.०२), दुरा (०.०१), मेचे (०.०१), पहरी (०.०१), लेज्चा/लाज्चे (०.०१), बोटे (०.०१), बाहिड (०.०१), कोइ/कोयु (०.०१), राजी (०.०१), हायु (०.०१), व्याँसी (०.०१), याम्फु/याम्फे (०.०१), घले (०.०१), खडिया (०.०१), छिलिड (०.०१), लोहोरुड (०.०१), पञ्जाबी (०.०१), चिनियाँ (०.००), अड्ग्रेजी (०.००), मेवाहाड, (०.००), संस्कृत (०.००), काइके (०.००), राउटे (०.००), किसान (०.००), चुरौटी (०.००), बराम/भ्रामु (०.००), तिलुड (०.००), जेरोड/जेरुड (०.००), दुडमाली (०.००), उडिया (०.००), लिङ्खिम (०.००), कुसुन्डा (०.००), सिन्धी (०.००), कोचे (०.००), हरियान्वी (०.००), मगही (०.००), साम (०.००), कुरमाली (०.००), कागते (०.००), जोडखा (०.००), कुकी (०.००), छिन्ताड (०.००), मिजो (०.००), नागामी (०.००), न्होमी (०.००), आसामी (०.००), सधानी (०.००), बज्ञात भाषाहरू (०.७४)।

जनगणना २०५८ मा मात्र देखिएका नयाँ भाषाहरूमा केही पूरे नयाँ भाषाहरू र केही पहिले राईकिराँती शीर्षकभित्र समेटिएका भाषाहरू छन्। वीमध्ये कतिपय भाषाहरू नेपालमा जातीय र भाषिक पहिचानका लागि देखिएको जागरणका कारण स्वतन्त्र भाषिक-सांस्कृतिक पहिचानका रूपमा देखा परेका हुन्। बज्जिका र अङ्गिका भाषाहरू पहिले क्रमशः भोजपुरी र मैथिलीका भाषिका ठानिएकामा स्वतन्त्र भाषाका रूपमा देखा परेका हुन्। बहिराहरूमा जातीय विविधता भए पनि तिनमा भाषिक-सांस्कृतिक समानता रहेको हुन्छ। नेपाली साङ्गेतिक भाषालाई पनि यस जनगणनामा पहिलोचोटि समावेश गरिएको छ। जनगणना २०५८ मा थपिएका भाषाहरू बज्जिका, अङ्गिका, छन्त्याल, नेपाली साङ्गेतिक भाषा, मेचे, लेज्चा, खडिया, संस्कृत, राउटे, किसान, बराम, कुसुन्डा, सिन्धी, कोचे, हरियान्वी, मगही, कुरमाली, जोडखा, कुकी, मिजो, नागामी, आसामी र सधानी हुन्।

यसअधिका जनगणनाहरूमा राईकिराँती भनेर एकै ठाउँ राखिएका भाषाहरूलाई जनगणना २०५८ मा छुटाछुटै प्रस्तुत गरिएको छ। ती भाषाहरू बान्तवा, चाम्लिड, सुनुवार, कुलुड, याक्खा, थुलुड, साडपाड, खालिड, थकाली, छन्त्याल/छन्तेल, तिब्बती, दुमी, जिरेल, वाम्बुले/उम्बुले, पुमा, ह्योल्मो, नाञ्चिरिड, दुरा, मेचे, पहरी, लेज्चा/लाज्चे, बाहिड, कोइ/कोयु, राजी, हायु, व्याँसी, याम्फु/याम्फे, घले, छिलिड, लोहोरुड, चिनियाँ, अड्ग्रेजी, मेवाहाड, काइके, राउटे, चुरौटी, बराम/भ्रामु, तिलुड, जेरोड/जेरुड, दुडमाली, लिङ्खिम,

कोयु/कोइ, याम्फु, छिलिड, लोहोरुड, मेवाहाड, तिलुड, जेरोड, दुडमाली, लिङ्खिम, साम, छिन्ताड हुन्।

यस जनगणनामा खाम, बेलहारे र आठपरे जस्ता यसअधि तै पहिचान र अभिलेखन भइसकेका भाषाहरू भने समावेश छैनन्।

२.२ पारिवारिक सम्बन्ध

कुसुन्डा र नेपाली साङ्गेतिक भाषालाई छाडेर जनगणना २०५८ मा प्रष्टसँग उल्लेख भएका नेपालका भाषाहरू चार भाषापरिवारसँग सम्बन्धित छन् - भारोपेली, चिन-तिब्बती, आग्नेसियाली र द्राविडेली। कुसुन्डालाई एउटा एकल भाषा (language isolate) मानिन्छ। ग्राइम्स (२००२) ले यस भाषालाई चिन-तिब्बती परिवारमा राखेको पाइन्छ भने हाल कुसुन्डा भारत-प्रशान्त क्षेत्रीय (Indo-Pacific) भाषा हो भने अवधारणा पनि प्रकाशमा आएको छ। साङ्गेतिक भाषाको भने बोली भाषासँग कुनै किसिमको पारिवारिक साइनो हुँदैन। यिनीहरूको साङ्गेतिक भाषासँग नै पारिवारिक नाता हुन्छ। यसैले नेपाली साङ्गेतिक भाषाको पनि यी भाषापरिवारसँग कुनै सम्बन्ध छैन।

नेपालमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरूका वक्ताको सङ्ख्या सबैभन्दा धेरै अर्थात् करिब ८०% छ। नेपालमा बोलिने यस परिवारका भाषाहरू नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू (डगौरा/राना), अवधी, बज्जिका, उर्दू, राजवंसी, हिन्दी, दनुवार, बाइला, मारवाडी (राजस्थानी), माझी, अङ्गिका, दराइ, कुमाल, बोटे, पञ्जाबी, अड्ग्रेजी, संस्कृत, चुरौटी, उडिया, सिन्धी, कोचे, हरियान्वी, मगही, कुरमाली, आसामी, सधानी हुन्।

वक्ताको सङ्ख्याका हिसाबले नेपालको दोस्रो ठूलो भाषापरिवार चिन-तिब्बती परिवार हो। यस परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या नेपालमा १८.२६% छ। नेपालमा यस परिवारका भाषाहरू सबैभन्दा धेरै ५७ वटा छन्। नेपालमा बोलिने यस परिवारका भाषाहरू तामाङ, नेवार, मगर, बान्तवा, गुरुड, लिम्बू, शेर्पा, चाम्लिड, चेपाड, सुनुवार, थामी, कुलुड, धिमाल, याक्खा, थुलुड, साडपाड, भुजल/खवास, खालिड, थकाली, छन्त्याल/छन्तेल, तिब्बती, दुमी, जिरेल, वाम्बुले/उम्बुले, पुमा, ह्योल्मो, नाञ्चिरिड, दुरा, मेचे, पहरी, लेज्चा/लाज्चे, बाहिड, कोइ/कोयु, राजी, हायु, व्याँसी, याम्फु/याम्फे, घले, छिलिड, लोहोरुड, चिनियाँ, अड्ग्रेजी, मेवाहाड, काइके, राउटे, चुरौटी, बराम/भ्रामु, तिलुड, जेरोड/जेरुड, दुडमाली, लिङ्खिम,

साम, कागते, जोड़खा, कुकी, छिन्ताड, मिजो, नागामी, ल्होमी हन्।

नेपालका जनगणनाहरूमा आग्नेसियाली परिवारका भाषाहरूबाटे अस्पष्टता देखिन्छ । २००९/११ बाहेक २०४८ सम्मका सबै जनगणनामा यस परिवारका सतार र सन्थाली दुई भाषा देखाइएको छ । तर यी एउटै भाषाका दुई नामहरू मात्र हन् । २०५८ को जनगणनामा भने सतार र सन्थाली दुवैलाई सन्थालीभित्र राखिएको छ र यसका वक्ताको सङ्ख्या ०.२०% छ । यस जनगणनामा आग्नेसियाली परिवारको खडिया भाषा पनि थपिएको छ । अब नेपालमा यस परिवारका सतार वा सन्थाल र खडिया दुई भाषा देखिएका छन् ।

नेपालमा द्राविडेली परिवारका दुई भाषा बोलिन्छन् - भाँगड वा धाँगड र किसान । यस परिवारका वक्ताको सङ्ख्या २०४८ र २०५८ दुवै जनगणनाहरूमा ०.१० प्रतिशत रहेको छ । २०२८ र २०३८ का जनगणनाहरूमा यस परिवारका भाषाहरूको उल्लेख छैन । भाँगड वा धाँगड भाषा २००९/११ कै जनगणनादेखि समावेश भएको भए पनि किसान भाषा भने २०५८ को जनगणनामा मात्रै समावेश गरिएको हो ।

२.३ नेपालका भाषाहरूको वितरण

नेपालमा भारोपेली परिवारका भाषाका वक्ता सबभन्दा बढी छन् । जनगणनामा यसको सङ्ख्या क्रमशः ७७.१३% (२००९/११), ७९.१४% (२०१८), ७८.४२% (२०२८), ८२.६६% (२०३८), ७९.५०% (२०४८) र ७९.१% (२०५८) रहेको छ । यस तथाड्कबाट नेपाली भाषाका वक्ताको सङ्ख्यामा २००९/११ देखि २०३८ सम्म सबै जनगणनामा निरन्तर वृद्धि देखिन्छ भने २०४८ र २०५८ का जनगणनामा यो सङ्ख्या घटेको छ । उता भोजपुरीलाई छाड्ने हो भने नेपालीबाहेका भारोपेली परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या २००९/११ देखि २०३८ सम्म घटेको देखिन्छ भने २०४८ र २०५८ मा बढेको देखिन्छ । नेपाली भाषाका वक्ताको यो स्थितिको कारक पञ्चायतकालमा अवलम्बन गरिएको 'एक राष्ट्र एक भाषा'को नीति मानिन्छ । यसको ठीक विपरीत पछिल्ला दुई जनगणनामा देखिएको नेपालीको घटदो स्थितिको कारणचाहिँ पञ्चायत व्यवस्थाको अन्त्य र भाषाप्रति देखिएको जनजागरण हो भन्न सकिन्छ । भारोपेली परिवारका भाषाहरू मुख्य रूपमा पूर्वदेखि

पश्चिमसम्मको पहाडी भू-भाग र तराई तथा पश्चिमको हिमाली क्षेत्रमा समेत बोलिन्छन् भने यी भाषाहरूको पातलो उपस्थिति नेपालका सबै भागमा पाइन्छ ।

नेपालमा चीन-तिब्बती परिवारका भाषाहरूका वक्ताको सङ्ख्या दोसो ठूलो सङ्ख्या हो । यस परिवारका भाषाको सङ्ख्या भने नेपालमा सबैभन्दा बढी ५७ रहेको छ । यस परिवारका भोट-बर्मेली शाखाका भाषाहरूमा तामाङ, नेवार, मगर, राईकिराँत, गुरुङ, लिम्बू र भोटे शेर्पा सबै जनगणनामा उल्लेख भएका भाषा हुन् । सुनुवार २०४८ को जनगणनामा देखिन्दैन भने थकाली २०२८ को जनगणनामा उल्लेख छैन । २०५८ को जनगणनामा यस परिवारका भाषाको सङ्ख्या १८.४% रहेको छ । यस परिवारका भाषाका वक्ताहरूको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा क्रमशः यसप्रकार देखिन्छ : २१.८% (२००९/११), १९.२६% (२०१८), १७.१६% (२०२८), १२.०६% (२०३८), १६.७६% (२०४८) र १८.४०% (२०५८) । यस परिवारका भाषाहरू मुख्य रूपमा पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा बोलिन्छन् ।

आग्नेसियाली परिवारका दुई भाषाहरू सन्थाली र खडिया नेपालमा बोलिन्छन् । यस परिवारका भाषाका वक्ताको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा यसप्रकार रहेको छ : ०.२% (२००९/११), ०.३१% (२०१८), ०.२१% (२०२८), ०.१९% (२०३८), ०.१८% (२०४८) र ०.२% (२०५८) । यस परिवारका भाषाहरू भाषा र मोरड जिल्लाका दक्षिणी भेगमा बोलिन्छन् ।

द्राविडेली परिवारका भाँगड/धाँगड र किसान दुई भाषा बोलिन्छन् । यसका वक्ताको सङ्ख्या जनगणनाहरूमा ०.१० (२०४८) र ०.१० (२०५८) रहेको छ । यस परिवारका भाषाहरू सिराहा, सुनसरी र भाषा जिल्लाहरूमा बोलिन्छन् ।

नेपाली साझेतिक भाषाका वक्ताहरू पनि देशका सबै भागमा पाइन्छन् । यसका वक्ताहरू बोली भाषाका वक्ताहरूजस्तो आफ्नो समूहमा होइन बोली भाषाका वक्ताहरूसँगै मिसिएर रहेका हुन्छन् ।

२.४ भाषा र जाति

नेपाल बहुभाषिक मात्र होइन बहुजातीय र बहुधार्मिक मुलुक पनि हो । यहाँको बहुभाषिकता बहुजातीयता र बहुधार्मिकतासँग सम्बन्धित छ । यसैले नेपालको भाषिक स्थिति जाति, भाषा र धर्मबीच पारस्परिक अन्तर्कियावाट निर्मित जातीय-धार्मिक-

भाषिक विपक्षीय संरचना हो। यस आधारमा नेपालका भाषाहरूलाई तीन किसिमले हेनै सकिन्छ - एउटा जातिले एउटै भाषा बोल्ने अर्थात् एक जाति एक भाषाको स्थिति, एउटा जातिले एकभन्दा बढी भाषा बोल्ने अर्थात् एक जाति बहुभाषाको स्थिति र एकभन्दा बढ़ै जातिले एउटै भाषा बोल्ने अर्थात् बहुजाति एक भाषाको स्थिति।

तामाङ, मगर, गुरुड, राजवंसी, शेर्पा, चेपाड, दनुवार, झाँगड/धाँगड, माझी, थामी, धिमाल, दराइ, कुमाल, थकाली, छान्त्याल/छन्तेल, तिब्बती, जिरेल, दुरा, बोटे, राजी, हाय, राउटे, बराम, कुसुन्डा आदि एक जाति एक भाषा भएका उदाहरण हुन्।

राईकिराँती समूहका भाषाहरू एक जाति बहुभाषाका उदाहरण हुन्। राईकिराँती भाषाहरूमा बान्तवा, चाम्लिङ, सुनुवार, कुलुड, याक्खा, थुलुड, साइपाड, खालिङ, दुमी, उम्बुले/वाम्बुले, पुमा, नाञ्चिरिङ, बाहिङ, कोयु/कोइ, याम्फु/याम्फे, छिलिङ, लोहोरुड, मेवाहाड, तिलुड, जेरोड, दुड्माली, लिङ्खिम, साम, छिन्ताड आदि छन्।

बहुजाति एक भाषाका उदाहरण नेपाली र नेवार भाषा हुन्। नेपाली बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, कामी, दमाई आदि जातिको मातृभाषा हो भने सम्पर्क भाषा भएका कारणले यसलाई अन्य क्षेत्रिय जातीय समुदायले पनि मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गरेका छन्। नेवार वा नेपाल भाषा पनि थुप्रै जातीय समुदायको मातृभाषा हो।

तराईमा यसभन्दा भिन्न स्थिति देखिन्छ। त्यहाँका ब्राह्मण, राजपुत, यादव, तेली, कुर्मी, चमार, खतावे आदि जातिका मानिसहरू मैथिली भाषी क्षेत्रमा मैथिली, भोजपुरी भाषी क्षेत्रमा भोजपुरी र अवधी भाषी क्षेत्रमा अवधी भाषा बोल्दछन्। यो एक जाति बहुभाषा र बहुजाति एक भाषाको दोहोरो स्थिति हो।

एक भाषा एक जाति भएको स्थितिमा जाति र भाषाका वक्ताको सङ्घर्षाको तुलना गरेर उक्त भाषाभाषीको मातृभाषा कायमी (language retention) थाहा पाउन सकिन्छ। गुरुड (२००२:७-८) का अनुसार जनगणना २०४८ का तुलनामा जनगणना २०५८ मा धिमाल, राईकिराँत, भोटे शेर्पा र थकाली भाषाहरूबाहेक अरू भाषाहरूको मातृभाषा कायमी दर बढेको छ। राजवंसी र राजी भाषाका वक्ताको सङ्घर्ष यी जातिको जनसङ्घर्षभन्दा बढी छ। यस्तै लिम्बू

जिरेल, थामी र मगर भाषाका वक्ताको सङ्घर्ष उल्लेख रूपमा बढेको छ।

भाषा-जाति सम्बन्धका यी पक्षहरूले क्षेत्रीय र जातीय भाषाहरूतिर वक्ताहरू आकर्षित भएको स्थितिलाई प्रस्त्रयाउँछन्। यसको परिणामस्वरूप नेपाली भाषाका वक्ताको सङ्घर्षमा कमी आएको देखिन्छ।

३. दोस्रो भाषाहरू

नेपालमा तीन किसिमको भाषिक स्थिति देखिन्छ - एकभाषिकता, द्विभाषिकता र बहुभाषिकता। यी तीन अवस्थामध्ये एकभाषिकताको स्थितिवारे (२००९/११) कै जनगणनादेखि जानकारी पाइन्छ। यो मातृभाषाको मात्र प्रयोग गर्ने स्थिति हो। २०५८ को जनगणनामा भने दोस्रो भाषाको समेत उल्लेख गरिएको छ। मातृभाषाबाहेक अर्को एउटा भाषाको समेत प्रयोग द्विभाषिकताको स्थिति हो।

एकभाषीहरूमा नेपालीका वक्ताहरू सबभन्दा बढी रहेका छन्। नेपाली मातृभाषा र सम्पर्क भाषा पनि भएकाले नेपालीका वक्ताहरूलाई अर्को भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था कमै आइपर्छ। यसैले एकभाषीहरूमा नेपालीका मातृभाषी वक्ताहरूको सङ्घर्ष बढी रहेको हो। नेपालीका मातृभाषी वक्ताबाहेक क्षेत्रिय जनजाति समूहका मानिसहरू र तराईका मानिसहरू पनि आफ्नो मातृभाषा मात्र बोल सक्छन्। यस्ता व्यक्तिहरूमा पाको उमेरका, निरक्षर तथा अर्को भाषिक समुदायसँग कमै मात्र सम्पर्कमा आउनुपर्ने दुर्गम ठाउँका मानिसहरू पर्दछन्।

अन्य र उल्लेख नभएकालाई छाडेर दोस्रो भाषाका रूपमा बोलिने भाषाहरू २०५८ को जनगणनामा बाह्रवटा देखिएका छन्। ती नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तामाङ, नेवार, मगर, अवधी, बान्तवा, गुरुड, लिम्बू र बज्जिङका हुन्। दोस्रो भाषाका रूपमा हिन्दीको प्रयोग नेपालको तराईमा खासगरी शिक्षित समुदायमा निकै बढी देखिन्छ। तर जनगणना २०५८ मा यसबाटे केही उल्लेख छैन।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपालीको प्रयोग गर्ने अधिकांश व्यक्तिहरू भोटबर्मेली भाषाका वक्ताहरू छन्। यी भाषाभाषीहरूका लागि नेपालीले सम्पर्क भाषाको काम गर्दछ। भारोपैली परिवारका भाषाहरूका पनि केही वक्ताहरू नेपालीलाई दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दछन्। यी नेपाली भाषाभाषीको निकट सम्पर्कमा रहेका भाषाका वक्ताहरू हुन्। यस्ता

भाषाका धेरैजसो वक्ताहरू द्विभाषी छन् । सम्पर्कका लागि बाहेक नेपालीको प्रयोग शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यमका रूपमा पनि हुन्छ ।

दोस्रो भाषाको छनौट भाषापरिवारको आवश्यकताका कारणबाट हुन्छ । त्यसैले कुनै भाषापरिवारको वक्ताले त्यसै परिवारभित्रको भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा छनौट गर्नुपर्छ भन्ने छैन । उसले अर्को परिवारको भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्न सक्छ । दोस्रो भाषाको प्रयोग बढौं जाँदा मातृभाषाबाट वक्ताको दोस्रो भाषातिर प्रसरण (shift) हुने अवस्था पनि रहन्छ र यो भाषालोप (language loss) को कारण बन्न पुछ । २०५८ को जनगणनाबाट भने यसबारे कुनै तथ्य प्राप्त हुदैन । यसैगरी दोस्रो भाषामा निपुणता कति छ भन्ने कुरा पनि यस जनगणनाको तथ्याङ्कबाट थाहा पाउन सकिन्दैन । यस्ता तथ्यबारे थाहा पाउन समाजभाषावैज्ञानिक सर्वेक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

बहुभाषिकता दुईभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोग हो । यो नेपालमा द्विभाषिकता जति बढी देखिन्दैन तैपनि बहुभाषिक स्थिति विद्यमान छ । बहुभाषिकताबारे जनगणना २०५८ मा कुनै कुरा उल्लेख छैन । नेपालमा आफ्नो मातृभाषा र छिमेकको अर्को भाषा दोस्रो भाषाका रूपमा प्रयोग गरिसकेपछि अझ व्यापक सम्पर्कका लागि नेपाली, हिन्दी, अङ्ग्रेजीजस्ता सम्पर्क भाषाहरू पनि प्रयोग गरिन्छ । बहुभाषिकताको विकास हुनुका कारणहरूमा मुख्य रूपमा शिक्षा, विद्युतीय सञ्चार माध्यम र वैदेशिक रोजगारीमा वृद्धिलाई लिन सकिन्छ ।

नेपालमा अधिकांश भिन्न भाषाभाषी व्यक्तिहरू निकट सम्पर्कमा पाइन्छन् । यसबाट पारस्परिक प्रभाव र भाषिक आगमनका कारण भाषिक सम्मिलनको स्थिति देखिन्छ । यस्तो स्थितिबाट नेपालमा भोटबर्मेली भाषाहरूको भारोपेलीकरण र भारोपेली भाषाहरूको भोटबर्मेलीकरण बढ्दो छ । भाषिक सम्मिलन र विविधताको पनि गहन अध्ययन हुनु आवश्यक छ ।

बोधगम्यता नेपालको भाषिक स्थितिमा रोचक देखिन्छ । खासगरी तराइमा बोलिने भारोपेली परिवारका भाषाहरू - राजवंशी, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू आदि - बीच परस्पर बोधगम्यता देखिन्छ । यसबाट एउटा भाषा कहाँसम्म बोलिन्छ र

अर्को भाषा कहाँबाट सुरु हुन्छ भन्नु गाहो हुन्छ । तर दूरी बढ्दै जाँदा बोधगम्यता घट्दै र दूरी घट्दै जाँदा बोधगम्यता बढ्दै जाने स्थिति देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा त्यहाँ सम्पर्क भाषाका रूपमा हिन्दीको प्रयोग हुन्छ ।

पहाडी र हिमाली भागमा पनि नेपालीका विभिन्न भाषिकाहरूका बीचमा अवधित बोधगम्यता देखिन्छ । भोटबर्मेली भाषाका वक्ताहरू तिनका मातृभाषाका माध्यमले अर्को भाषाभाषीसँग सम्पर्क गर्न नसकेका अवस्थामा नेपालीलाई सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नेका ।

नेपालका विभिन्न जनगणनाहरूलाई तुलना गर्ने हो भने भाषा प्रसरण (language shift) र भाषा निर्वाह (language maintenance) को परस्पर विरोधाभासपूर्ण स्थिति देखिन्छ । भाषा प्रसरण भनेको आफ्नो मातृभाषा छोडेर अर्को भाषालाई मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थाल्नु हो । नेपालीका वक्ताहरू बढेको र अन्य भाषाका वक्ताहरू घटेको देखिने तथ्याङ्कबाट यस स्थितिको पुष्टि हुन्छ । खासगरी २००९/११ देखि २०३८ सम्मका जनगणनामा यो स्थिति देखिन्छ । पञ्चायतकालको 'एक राष्ट्र - एक भाषा' नीति, नेपालीको शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको माध्यमका रूपमा प्रयोग, राष्ट्रमा देखिएको आन्तरिक बसाइसराइ तथा यातायात र सञ्चार सुविधामा भएको वृद्धि र नेपाली रोजगारीका अवसर र व्यापक सम्पर्कका लागि अवश्यक पर्ने भाषा हुनु यसका कारणका रूपमा देखिन्छन् ।

२०४८ र २०५८ का जनगणनाहरूमा भने यसभन्दा फरक स्थिति देखिन्छ । यी दुई जनगणनामा नेपालीको प्रयोगमा कमी र अरू भाषाहरूको प्रयोगमा वृद्धि देखिएको छ । यो मातृभाषा निर्वाहको स्थिति हो । वक्ताहरू मातृभाषाप्रति बफादार भई मातृभाषाको प्रयोग बढी गर्न थाल्नु यो अवस्था हो । यसले मातृभाषाको संरक्षण र वृद्धिका माध्यमबाट द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको स्थितिमा पनि भाषिक विविधतालाई कायमै राख्ने काम गर्दछ । यी जनगणनामा मातृभाषा निर्वाहको कारण प्रजातन्त्रको पुनःप्राप्तिपछि भाषासम्बन्धी नयाँ संवैधानिक व्यवस्था र विभिन्न भाषिक समुदायमा सामाजिक र सांस्कृतिक जागरण देखिनु हो ।

४. अन्य भाषाहरू

जनगणना २०५८ मा केही विदेशी भाषाहरू पनि मातृभाषाका रूपमा देखिएका छन् । ती

नायाहरूलाई तालिका ६ मा देखाइएको छ । ती नायाहरूमध्ये चिनियाँ भाषाका ११०१ वक्ता देखिएका छन् । तिनमा अधिकांश काठमाडौं उपत्यकामा रहेको हुँदै ती व्यापारिक समुदायका हुन समेत देखिन्छ । नेपालको चिनसँगको व्यापर सम्बन्धलाई हेर्दा यो न्यामाविक पनि देखिन्छ ।

अङ्ग्रेजी भाषा नेपालका सन्दर्भमा विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्मै शिक्षाको अनिवार्य विषय र निजी विद्यालय तथा उच्च मा. वि. तथा विश्वविद्यालय तहमा माध्यमका रूपमा समेत रहेको छ । समाजमा यसले प्रतिष्ठा प्राप्त गरेको छ । विश्वव्यापीकरणको यस समयमा विज्ञान, प्रविधि र व्यापारको माध्यम तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा बसको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । नेपालमा अङ्ग्रेजीका १०३७ जना मातृभाषी वक्ता देखिएका छन् ।

जोड्खा भटानको राष्ट्रभाषा हो । यसका १० जना वक्ता देखिएका छन् । यीबाहेक अरू सबै भाषा भारतमा बोलिने भाषा हुन् । भाषापरिवारका दृष्टिले यी भाषाहरू कि भारोपेली कि चिन-तिब्बती परिवारका छन् । जनगणना २०५८ अनुसार नेपालमा बोलिने विदेशी भाषाहरू चिनियाँ, अङ्ग्रेजी, उडिया, सिन्धी, हरियान्ची, मगही, कुरमाली, जोड्खा, कुकी, मिजो, नागामी, आसामी, सधानी हुन् ।

जनगणना २०५८ मा संस्कृत भाषाका ८२३ मातृभाषी वक्ता देखिएका छन् । संस्कृत भारतीय उपमहाद्वीपकै अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शास्त्रीय भाषाका रूपमा रहेको र आधुनिक आर्यभाषाहरूको माउभाषा हो । यो भाषा बोलचालबाट भने धेरै पहिले नै हाटिसकेको हो र यसै अर्थमा यो 'मृतभाषा' हो । तर, यसको प्रयोग धर्म, शास्त्रीय अध्ययन-अध्यापन र प्राजिक अभिव्यक्तिका सन्दर्भमा भने निरन्तर रहेको छ । नेपालमा यस भाषामा रेडियो र टेलिभिजनबाट समाचार र अन्य कार्यक्रमहरूसमेत प्रसारित हुन्छन् । मातृभाषाकै रूपमा यो देखिनु चाहिँ संस्कृत विद्वानहरूको यस भाषालाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने चाहना हो भन्ने देखिन्छ ।

५. निष्कर्ष

जनगणना २०५८ मा नेपालका ९२ मातृभाषाहरूको उल्लेख भएको छ । यसबाट मातृभाषाहरूको पहिचानमा वृद्धि भएको छ । तर अझै कठिपय समस्याहरू बाँकी नै छन् जसबाट नेपालको

भाषिक स्थितिको ठीक जानकारीमा वाधा पुगेको छ । ती यसप्रकार छन् -

- अझै पर्याप्त जानकारीको अभावमा १,६८,३४० वक्ताहरूले बोल्ने भाषा अज्ञात शीर्षकमित्र राखिएको छ । यी भाषाहरूको पहिचानका लागि आवश्यक स्थलगत अध्ययन हुनु जरुरी छ ।
- आठपरे, बेलहारे, खामजस्ता पहिले नै पहिचान भइसकेका र अभिलेखनसमेत भइसकेका भाषाहरू २०५८ को जनगणनामा समावेश छैनन् ।
- भाषा र भाषिकाबारे अझै अस्पष्टता बाँकी छ । त्यसैले तिनको निर्धारणका लागि समाज-भाषावैज्ञानिक अध्ययन हुनु जरुरी छ ।
- विभिन्न जनगणनाहरूमा प्रस्तुत भाषिक तथ्याङ्क तुलना गर्न मिल्ने किसिमको छैन ।

भाषिक पहिचानसम्बन्धी यस्ता समस्याहरू जनगणनालाई भाषिक सर्वेक्षणसँग समन्वयात्मक ढङ्गले सञ्चालन गरेर भाषा र भाषिकाहरूको भाषावैज्ञानिक र समाज-भाषावैज्ञानिक अध्ययन नगरीकन समाधान गर्न सकिन्दैन ।

मातृभाषाका साथै दोस्रो भाषाबारे पनि जनगणना २०५८ मा जानकारी प्राप्त भएको छ । यसबाट मुलुकको द्विभाषिकताबारे धेरै हदसम्म स्पष्ट हुन सकिएको छ तर दोस्रो भाषामा कुन हदसम्म वक्ता निपुण छ भन्ने कुरा यसबाट जानकारी हुँदैन । साथै, बहुभाषिकताको स्थितिबारे पनि यो जनगणना मैन छ ।

कुसुन्डा, नेपाली साझेतिक भाषा र केही अज्ञात भाषाहरूलाई छाडेर नेपालका भाषाहरू चार भाषापरिवारसँग सम्बन्धित छन् । ती भारोपेली, चिन-तिब्बती, आग्नेसियाली र द्राविडेली परिवार हुन् । तर कठिपय भाषाहरूको थप अध्ययन बिना उपर्योगिकरण गर्न कठिन छ ।

उपर्युक्त स्थितिलाई हेर्दा केही कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । ती यसप्रकार छन् -

- गणकहरूलाई नेपालका भाषाहरूबाटे अभिमुखीकरण गराई भाषाहरूको सूचीसमेत उपलब्ध गराएर भाषा सङ्ख्याबाटेको अस्पष्टता हटाउन सकिन्छ ।
- भाषा र भाषिकाको विवादलाई हटाउन र तिनको स्पष्ट पहिचान गर्न भाषिक सर्वेक्षण गर्नु आवश्यक छ ।

- मातृभाषा र दोस्रो भाषावाहेकका वक्ताले जानेका अन्य भाषावारे पनि जानकारी प्राप्त हुनु आवश्यक छ ।
- पारिवारिक सम्बन्धबारे अझ स्पष्ट हुन पर्याप्त भाषिक अध्ययन हुनु जरुरी छ ।

सन्दर्भसूची

- ऋ गुरुङ, हर्क (२००२) जनगणना-२००१ अनुसार जातीय तथ्याङ्क : प्रारम्भिक लेखाजोखा, काठमाडौँ : धर्मोदय सभा ।
- ऋ दाहाल, बल्लभमणि र भीमनारायण रेग्मी (२०५८) 'राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाहरूको सहयोग एवं विकासका अपेक्षाहरू', कार्यपत्र, प्रज्ञा, वर्ष ३२, पूर्णाङ्क ९५, कार्तिक-चैत्र, पृ. ९-३४ ।
- ऋ 'राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको प्रतिवेदन (२०५४)', काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- ऋ 'राष्ट्रिय भाषामा शिक्षा प्रतिवेदन (२०५४)', काठमाडौँ : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मन्त्रालय ।
- ऋ यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०६२) 'नेपालको भाषिक स्थिति' प्रज्ञा, पूर्णाङ्क १००, काठमाडौँ : ने. रा. प्र. प्र. ।
- ऋ Breton, R. (1997). *Atlas of the Languages and Ethnic Communities of South Asia*. New Delhi: Sage Publications.
- ऋ Central Bureau of Statistics. **Guidelines**.
- ऋ Central Bureau of Statistics. (2001) **Population Census**. Kathmandu: National Planning Commission (NPC), Nepal.
- ऋ Grimes, B. F. (2000) **Ethnologue: Languages of the World**, Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics, Inc.
- ऋ Hanon, Gerd (1991) **The Rai of Eastern Nepal: Ethnic and Linguistic Grouping: Findings of the Linguistic Survey of Nepal**. In Winter, Werner ed. Kathmandu: CNAS.
- ऋ Malla, K. P. (1989) 'Language and Society in Nepal'. In Malla, ed. **Nepalese Perspectives on Continuity and Change**. Kathmandu: CNAS, T. U.
- ऋ Toba, S., Ingrid Toba and Novel K. Rai (2002) **Unesco Language Survey Report Nepal**. Kathmandu: UNESCO/Nepal.
- ऋ Yadava, Y. P. (2003) 'Language'. **Population Monograph of Nepal**, vol. 1. Kathmandu: Central Bureau of Statistics.